

A reformáció öröksége

Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek

A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének
kiadványsorozata

A sorozatot szerkeszti
Buzogány Dezső

A reformáció öröksége

Egyháztörténeti tanulmányok

A kötetet szerkesztette és lektorálta
Kolumbán Vilmos József

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Kolozsvár, 2018

Megjelent a

Megvalósult
a Magyar Kormány
támogatásával

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKARSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap

a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet

és az Erdélyi Református Egyházkerület
támogatásával

Borítóterv: Tipotéka

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

A reformáció öröksége / szerkesztette: Kolumbán Vilmos József. - Cluj-

Napoca : Editura Institutului Teologic Protestant din Cluj-Napoca, 2018

Index

ISBN 978-606-93498-8-5

I. Kolumbán Vilmos, József (ed.)

2

.

Etnikumok és konfessziók együttélése a Nagysajói Káptalanban

A Nagysajói Káptalan kialakulása

A reformáció következtében felszámolódott ózdi és dobokai katolikus főesperesség településeinek gyülekezeteiből jött létre a nagysajói és a tekei káptalan. Reformáció korabeli történetéről nem sokat tudunk, de valószínűsíthető, hogy a két káptalan gyülekezeteinek áttérése Beszterce reformációja után történt meg. Az egyháztörténeti hagyomány szerint Beszterce az 1520-as évek második felében fogadta el a reformációt, és vezették be a német nyelvű istentiszteletet.¹ Az egyháztörténeti hagyomány állításával szemben a tényleges változások kora a 30-as években következett be. 1539-ben királyi rendeletben tiltották meg a város lakosainak a dominikánus szerzetesek háborgatását, majd néhány évvel később, 1543-ban a város előjárósága véglegesen a reformáció mellett döntött.² Brenner Márton besenyői pap 1536-ban Pomarius Christian besztercei jegyzőhöz intézett levelében rokonszenvét mutatta ki a lutheri tanok iránt, ami jelzi, hogy 30-as években a reformáció már a Beszterce környéki településekre is eljutott.³ Ezt erősíti meg a Beszterce környéki papság nevében Kolozsvári Péter törpényi plébános 1547-ben a gyulafehérvéri káptalanhoz benyújtott tiltakozása, amiben kifejtette, hogy ők nem hittagadók, hanem a tiszta evangélium hirdetői.⁴

---

* Kolumbán Vilmos József (Barót, 1974) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet (KPTI) egyháztörténeti tanszékének professzora. Teológiai tanulmányait a KPTI-ben végezte (1998), 1999 decemberéig Bölönben (Erdővidéki Református Egyházmege) végzett lelkipásztori szolgálatot, ezt követően pedig a KPTI oktatója. Doktori disszertációját a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen védte meg 2005-ben. Kutatási területe: az erdélyi református egyház liturgia-, iskola- és intézménytörténete, illetve teológiatörténet.

Az itt közölt tanulmány az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatásával készült.

¹ N. N. A nagysajói egyházmege története. In: *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára*, 1889. Kolozsvár 1888, 23.

² N. N.: Beszterce. In: *Városok lapja. Várospolitikai hetilap*, 1941. szeptember 15, 218.

³ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. I. kötet. Budapest 1904, 43.

⁴ Thuri Etele: Öt év a magyar reformáció történetéből. In: *Protestáns Szemle* 22 (1910), 266.
Pokoly József: i. m. 44.

1548-ban, Michael Fleischer halála után a kolozsvári reformátort, Heltai Gáspárt hívták meg lelkésznek azzal a céllal, hogy a reformációt teljességre vigye. A meghívást Heltai visszautasította arra hivatkozva, hogy eltávozása veszélybe sodorná a kolozsvári reformációt.⁵ Néhány évvel később Dávid Ferenc 1551–1552 között iskolaigazgatóként tartózkodott Besztercén, de arról nincs tudomásunk, hogy reformátori tevékenységet folytatott volna, ugyanis a besztercei gimnázium 1711-ben összeállított albumában olvasható bejegyzés alapján Dávid Ferencet a pápistaság alatti utolsó iskolaigazgatóként nevezi meg.⁶

I. Ferdinánd 1553-ban Bornemisza Pált nevezte ki erdélyi püspöknek azzal a feladattal, hogy újjászervezze a katolikus egyházat. A püspök 1554-ben a zsinati meghívólevélben a reformáció követőit becsmérően hitszegőknek nevezte, amire a Beszterce vidéki protestánsok válaszlevelet írtak. Elismerték ugyan a püspöki joghatóságot, de ugyanakkor egyértelművé tették azt is, hogy néhány dogmatikai kérdésben nem fogadják el a püspök álláspontját.⁷

Beszterce reformációja a környékbeli településekre is kihatott. A középkori egyházszervezet felbomlása után, 1565 körül alakult ki a reformáció egyházainak szervezete. A középkori katolikus ózdi és dobokai főesperesség területén két szász lutheránus többségű káptalan alakult: a tekei és a nagysajói. Megalakulásuk pontos időpontja nem ismert, de úgy tűnik, mindkettő 1565 után alakult meg, szemben a besztercei lutheránus káptalannal, amelyik 1554-ben jött létre. Míg a teljes egészében szász lutheránus besztercei káptalan a szász szuperintendenciához tartozott, és 1560-ban egyesült a Beszterceszék területén lévő királyi káptalannal, ezzel megkettőzve a káptalan gyülekezeteinek számát, addig a két szász lutheránus többségű újonnan létrejövő egyházi közigazgatási egység (a sajói és tekei káptalan) a református püspök fennhatósága alá tagolódott be. Ennek okát máig sem sikerült pontosan tisztázni. Az egyháztörténet-írás csupán feltételezi, hogy az újonnan létrejövő két káptalan a világi közigazgatási és talán etnikai összetételt vette figyelembe, vagyis a vármegyei határokat is szem előtt tartották a káptalanok megalakulásánál. Zoványi Jenő feltételezi azt is, hogy a két egyházi közigazgatási egység református fennhatóság alá rendelésében jelentős szerep

---

⁵ Szegedi Edit: A reformáció Kolozsváron. In: *Keresztény Magvető* (2007/1), 40. Sebesi Pál: Adatok Dávid Ferenc életrajzához. In: *Keresztény Magvető* (1972/2–3), 140.

⁶ Sebesi Pál: i. m. 140.; Balázs Mihály: Dávid Ferenc életútja. In: *Keresztény Magvető* (2008/2), 178.

⁷ Pokoly József: i. m. 82.

jutott annak, hogy a sajói káptalan területén számottevő magyar református közösség élt.⁸

Ezt a feltételezést egészíti ki az a tény, hogy a reformáció egyházainak szétválása idején az egyházkerületek határainak megállapításakor nem a konfesszionális határokat vették figyelembe, hanem etnikai és a politikai határokat. Így kerültek a magyar egyház joghatósága alá Erdély magyar vármegyéi függetlenül az egyes települések konfesszionális jellegétől. Ennek eredménye az, hogy az 1550 után egyre erősödő, majd a 60-as években tényeleghesen is megalakuló református egyház jurisdictioja nemcsak a református közösségekre terjedt ki, hanem a vármegyék területén lévő lutheránus, sőt mi több az unitárius közösségekre is. Ugyanezen elv alapján a Szász Universitas területén létrejövő lutheránus szuperintendencia nem kizárólagosan csak az evangélikusok felett gyakorolta a joghatóságot, hanem a Szász Universitas területén lévő magyar református közösségek felett is. Így került a szász püspök fennhatósága alá a Szászváros környéki négy magyar református gyülekezet Szászvárosi Surrogatia néven.⁹

Az 1565 után létrejövő nagysajói és tekei káptalannak 1615-ig biztosan közös esperese volt. 1615-ben, amikor Bethlen Gábor megerősítette az Alesius Dénes püspök által kiadott, a mindenkori dékán vizitációs jogát tartalmazó felhatalmazást, az oklevélben megemlítették a tekei dékán Rufinus Mátyás vajolai lelkész nevét, Lips György tekei lelkészt mint a két káptalan közös esperesét, valamint Verner Gáspár sajói szász lelkész nevét is. Ugyanennek a Bethlen-féle megerősítésnek van egy másik igen érdekes adata is: a szász lelkészek, Rufinus, Lips és Verner csak a két káptalan szász lelkészeit képviselte, a nagysajói káptalan magyar református gyülekezeteit nem.¹⁰

A két káptalan közös egyházigazgatásának megszűnéséről semmiféle adat nem maradt fenn, de azt már biztosan állíthatjuk, hogy a tekei és a sajói káptalannak 1624-ben már önálló, egyházmegyei ranggal rendelkeztek. 1624-ben a nagyenyedi zsinatnak a tekei és sajói káptalannal kapcsolatos határozata több szempontból is nélkülözhetetlen adattal egészíti ki a két káptalan korai történetét. A zsinaton került napirendre, hogy a nem sokkal korábban a két káptalan

---

⁸ Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyházi szervezetek a 16. században. In: *Keresztény Magvető* (1944/4), 180.

⁹ Zayzon János (szerk.): *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára*, 1889. Kolozsvár 1888, 23.

¹⁰ Musnai László: *Teke monográfiája*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 4. A Kolozsvári Református Teológiai Akadémia Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének kiadványosorozata. Kolozsvár 1999, 55–56.

területén (a jegyzőkönyv külön beszél a sajói és tekei szász atyafiakról) folytatott generális vizitáción súlyos hiányosságokat tapasztaltak. „Lankadással” vádolták a lelkészeket, akik a református egyház előírásával ellentétben csupán vasárnap délelőtt prédikáltak. A zsinat határozatban mondta ki, hogy vasárnaponként kétszer kell istentiszteletet tartani (délelőtt és délután), a délutáni istentiszteletet követően pedig tartsanak katekizációt. Hétfőn és kedden könyörgéses (*preces*) istentiszteletet kell tartani, szerdán és pénteken viszont igemagyarázatot. A másik hiányosság az esperesi vizitációk elhanyagolása volt. A zsinati jegyzőkönyvből úgy tűnik, sem a tekei, sem a sajói káptalanban korábban nem volt egyházmegyei vizitáció, ezért kötelezték a két dékánt arra, hogy évente látogassák meg a gyülekezeteket.¹¹ A zsinati határozat szövegére alapozva minden kétséget kizáróan állíthatjuk, hogy a két káptalan 1624-ben már külön egyházi közigazgatási egységbe különül el. Vezetőikről (dékán) ekkor nem esett szó, de minden bizonnyal (főként az 1615. évi oklevélre alapozva) az esperesi cím helyett a dékáni címet használták. A zsinati határozat másik érdekessége, hogy mindkét káptalant szász káptalannak nevezi annak ellenére is, hogy a sajói káptalan területén számottevő református gyülekezet is volt. Ez viszont még nem jelenti azt, hogy a sajói káptalan magyar református gyülekezetei valamelyik szomszédos református esperesség fennhatósága alatt lettek volna. A fenti adatokat

---

¹¹ „A szász kapitulumokról. Mivel a két kapitulumbéli sajói és tekei szász atyáinkiai ekkédiglen a szent ministeriumban majd remissiorban voltak, hogy sem mint kívántatott volna, amint püspök uramnak mostani köztök való visitatiojában igen nyilván kitetszett, mert csak vasárnap reggel predikállottanak, egész hetedszaka többször nem. Communi consensu végeztük, hogy ennekutána ők is aszerint administráljanak az eklézsiában, mint mi, úgy hogy vasárnap kétszer predikáljanak, délyest concio után katechizáljanak, hétfőn, kedden precest instituáljanak, szeredán, pénteken viszont predikáljanak. Ha mikor pedig hetedszaka innepek esnek, a hétközi prédikációnak valamelyikét arra róhatják, azokon kívül való napokon ismét könyörögjenek, alioquin az eklézsiának censuráját nem subterfugiálhatják. [...]”

Szász kapitulumok visitáljanak. Ennek előtte való időkbén s mostan is, mivel e két szász Kapitulumokban visitatio doctrinæ et morum nem volt, nem kicsiny fogyatkozásokkal a Kapitulumoknak, amint ökegyelme püspök uram visitationak idején a sok fogyatkozásokból observálta, amelyet ökegyelme proponálván a Generalisnak, tetszett unanimi consensu a szent Széknek, hogy ennek utána a két Kapitulumok, mint szintén a több diöcesisek, annuatim visitatitot instituáljanak oppidatim.” *Erdélyi református zsinatok iratai I. 1591–1714.* Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Ősz Sándor Előd, Sipos Gábor. *Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok, 1/1.* A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Egyháztörténeti Tanszékének és az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának kiadványsorozata. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár 2016, 60–61.

összegezve megállapítható, hogy a két káptalan szétválása valamikor 1615 és 1624 között következett be, és talán az sem elképzelhetetlen, hogy a generális vizitációt vezető Keserői Dajka János püspök rendelte el. A fenti adatok mellett a különállás elnyerésének meghatározásában van még egy további forrásunk is. 1621-ből fennmaradt a sajói káptalanból egy német nyelvű vagyonösszeírás *Consignatio inventariorum seu bonorum cuiusque ecclesiae parochiae scholaequae in capitulo Nagysajoiensis* címmel.¹² Ennek alapján a két káptalan szétválása valamikor 1615 és 1621 között kezdődött el, vagy történt meg.

A nagysajói káptalan gyülekezeteinek 16. századi számáról nem tudunk semmit, a 17. század eleji állapotokat viszont rögzíti a már említett vagyonösszeírás, amelyet 1621–1622 között Törpényi Ábel Gáspár dékán jegyeztetett le. A következő gyülekezetek vagyontárgyait, mesteri és lelkési fizetéseit írták fel: Sajómagyarós, Alsóbalázsfalva, Kisbudak (Alsóbudak), Simontelke, Nagysajó, Felsőbalázsfalva, Várhely, Galac, Árokajla, Aranyosmóric, Szentmáthé, Szászfűfalu, Szászszenjakab, Bödön (Buda), Kentelke, Szászceggő, Kerlés, későbbi kézírással Szászfűjös.¹³ Az összeírás szerint tehát 1621–1622 körül 18 gyülekezet alkotta a káptalant. A 18. századi vizitációs jegyzőkönyvben a következő gyülekezeteket vizitálták (csak azokat a gyülekezeteket soroljuk fel, amelyek hiányoznak az előbbi összeírásból): Sófalva és a nagysajói református gyülekezet.¹⁴ Simontelkét és Bödönt 1621–22-ben még vizitálták, azonban a 17. század második felében a gyülekezetek elpusztultak, így a 18. századi jegyzőkönyv nem is tett említést róluk.

A Nagysajói Káptalan etnikai összetétele

A 17. század elején a káptalan gyülekezeteinek többsége szász lutheránus volt, viszont a 17. században bekövetkező politikai katasztrófák következtében (1599–1602, 1658–1662, ill. 1703–1711) a falvak lakossága megcsappant, vagy kipusztult, az újratelepítés következtében az elpusztult szász és magyar lakosság helyére többnyire románokat költöztettek. Néhány településről a szászok telje-

---

¹² N. N.: *A nagy-sajói egyházmegye története*, 32. (A kézirat helye ma nem ismert.)

¹³ Uo. 32.

¹⁴ *A nagysajói káptalan egyházközségeinek történeti katasztere, 1745–1814*. Összeállította, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közzéteszi Kolumbán Vilmos József. *Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok*, 5. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Egyháztörténeti Tanszékének és az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtrőlevéltárának kiadványsorozata. Kolozsvár 2007. (A továbbiakban: NKETK).

sen kipusztultak, helyüket magyar református közösségek vették át. Ilyen gyülekezet: Szászújös (újabb neve: Újös), Szászcegő (újabb neve: Cegőtelke), Százmáthé (újabb neve: Szentmáté), Kentelke, amelyiknek a 16. században szász–magyar vegyes lakossága volt, a szász gyülekezet 1715-ben megszűnt.

A 18. században a káptalan gyülekezeteinek fele szász lutheránus volt: Aranyosmóric, Árokalja, Felsőbalázsfalva, Felsőszászújfalú, Kerlés, Nagysajó, Óvárhely, Sajómagyarós és Szásszentjakab. A felsorolt falvak közül csupán Felsőbalázsfalván és Szászújfaluban csappant meg a szász lakosság száma olyannyira, hogy mindkét gyülekezet a 19. század első évtizedében a megszűnés szélére sodródott. Felsőbalázsfalván az 1790–1796 között csupán egyetlen evangélikus család volt a faluban, akit utasítottak, hogy segítsen a lelkésznek a ruínák építésében.¹⁵ 1807 és 1814 között három lutheránus család volt, lelkészüket Wellman István időskorára megvakult. Cserényi István helyi földesúr 1810-ben bejelentette a vizitációnak, hogy az idős lelkész halála után a felsőbalázsfalvi egyházközséget összekapcsolja Alsóbalázsfalvával.¹⁶ Szászújfaluban 1813-ban jegyezték fel, hogy a faluban 5 evangélikus család van, a lelkészt itt is, mint Felsőbalázsfalván a főnemes Mikó Károly tartotta el, aki már 1813-ban követelte, hogy Hendel Márton lelkészt magaviselete miatt távolítsák el a faluból.¹⁷ 1814-ben az öt szász evangélikus családból csak négy maradt (név szerint is felsorolták őket), de a nevek alapján úgy tűnik, a négy családból egy magyar volt, Baranyai Péter egyházfi.¹⁸

A többi lutheránus egyházközség esetében a lakosság számával kapcsolatban a vizitációs jegyzőkönyvben nem jegyezték le semmit. Benkő József viszont az 1766-os adatokra alapozva írja, hogy a saját káptalanban mindössze 157 lutheránus férfi és nő volt.¹⁹ Amennyiben Benkő József adata megbízható, úgy megállapítható, hogy a lutheránus egyházközségek átlagos lélekszáma messze elmaradt a szomszédos egyházmegyék gyülekezeteinek átlagos lélekszámától. A szomszédos egyházmegyék gyülekezeteinek lélekszáma átlagosan 100–150 körül alakult, ezzel szemben a nagysajói gyülekezetek átlagos lélekszáma mindössze 17–18 volt.

---

¹⁵ NKETK 97–98.

¹⁶ „Felelete Cserényi Ferentz úrnak: a f[első]balázsfalvi ekk[le]zsia deficiált, papot nem tarthat. A pap erőtlen vénember, ha meghal, szándékozom azon ekk[le]zsiát AlsóBalázsfalvához adatni. Ez is kicsiny lévén, a kettő térszen egy középszerű papságot.” NKETK 100.

¹⁷ NKETK 114–115.

¹⁸ Uo. 116.

¹⁹ Benkő József: *Erdély*. Székely Nemzeti Múzeum – Tortoma Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Barót 2014, 483.

Hasonló adatokat találunk a Szolnok-Doboka vármegye monográfiájában is. Így például az 1621. évi összeírásban szereplő, az eredetileg magyar Bödönnek (a magyar lakosság a 13. századi tatárdúláskor pusztult el, helyükre szászok költöztek) a 17. század elején lutheránus temploma, iskolája is volt, de a pusztítások következtében a falu lakossága megtizedelődött, majd az 1662-es betörés alkalmával fogságra vitték, a helyben maradtakat pedig asszimilálta a beköltöző román lakosság.²⁰ Ennek következtében a szász közösség a 18. századra teljes egészében megszűnt. Árokalja eredetileg szintén magyar település volt, de a 13. századi tatárbetörés következtében a magyarok kihaltak, helyükre szászok költöztek. 1603-ban szász és magyar lakosságát ismét elpusztították, a konszolidáció után románok is költöztek a faluba. Összlakossága a következőképpen alakult: 1600-ban 46 jobbágy család volt, 1603-ban a teljes falut elpusztították, csupán 3 lakóház maradt épen, 1700-ban 24 jobbágyot és 4 szegényt írtak össze, 1750-re viszont lakossága megerősödött: 69 jobbágy, 13 zsellér, 12 kóborló és 4 cigány.²¹ A 17. század elején szász–magyar lakosságú Kentelkén 1602-ben minden ház epusztult, egyetlen lakója sem maradt (1600-ban 55 jobbágy család lakott a faluban). Az újraterlepités itt is nehezen ment, 1700-ban 33 jobbágy volt, és csupán 1750-ben sikerült elérni a másfél évszázaddal korábbi lakosság számát, de ekkor már a többség román volt.²² A szász Kerlésnek Kentelkéhez hasonló sorsa volt. 1600-ban 35 jobbágy családból 1602-ben egy sem maradt, minden házat felégettek, 1721-ben 5 jobbágy, 12 zsellér, 7 kóborló, 4 özvegy és 5 udvari cseléd lakott a faluban. Az újraterlepités után itt is románok kerültek többségbe.²³ Aranyosmóricson 1700-ban 14 jobbágy volt, 1750-ben 18 jobbágy és 15 zsellér.²⁴ Sajómagyaróson 1560-ban 33 jobbágy és 9 nemes lakott, 1603-ban 9 jobbágy és 2 nemes, 1750-ben összesen 44 család.²⁵ Szászszenjakabon 1600-ban 57 jobbágy család lakott, ebből 1603-ra 14 lélek maradt, 1750-ben lakói száma még mindig nem érte el az 1600. évi számot.²⁶ Szászújfaluban 1650-ben 98 jobbágy volt, 1750-ben 16 jobbágy, 37 házaspár és 28 szegény zsellér, illetve 14 kóborló.²⁷

²⁰ Bödönben 1650-ben 18 jobbágy lakott a faluban, 1700-ban 17 jobbágy és 3 szegény, 1750-ben 45 zsellér család. Kádár József (szerk.): *Szolnok-Doboka vármegye monographiája. I–VII. kötet.* Budapest 1900–1901. II. Kötet. 270–275. (A továbbiakban: SZDVM).

²¹ SZDVM II. 62–68.

²² SZDVM IV. 303–311.

²³ SZDVM IV. 311–327.

²⁴ SZDVM VI. 197–208.

²⁵ SZDVM VI. 23–31.

²⁶ SZDVM VI. 352–357.

²⁷ SZDVM VII. 42–48.

A fenti adatokból nem lehet megállapítani a felekezeti hovatartozást, de annyit biztosan állíthatunk, hogy a fent említett falvak lakosságának jelentős része (néhány esetben túlnyomó többsége) a 18. század második felében román volt. Erre utalnak a vizitációs jegyzőkönyvben és a Szolnok-Doboka vármegye településenkénti leírásában olvasható dülők nevei is, amelyek a 18. században már egyértelműen román többségről tanúskodnak.²⁸

A 17–18. században magyar református gyülekezetek a következők voltak: Alsóbalázsfalva, Alsóbudak, Cegőtelke (korábban szász volt), Galacfalva, Kentelke, nagysajói református gyülekezet, Sófalva, Szentmáté és Újös (utóbbi kettő eredetileg szász volt). A 17. századi Basta, Mihály rémuralma és II. Rákóczi meggondolatlan politikájának következményeként Erdélyre zúduló török-tatár csapatok a magyar közösségek számára is katasztrofális következményekkel jártak. A visszatelepítés során az elpusztult magyar lakosságot többnyire román betelepítéssel pótolták. A betelepítésnek és a román közösségek nagyobb szaporodási hajlandóságnak eredményeként a 18. században a román közösségek megerősödtek, templomot építettek. Ott, ahol a számuk meghaladta a magyar vagy akár szász közösség számát, egy idő után a dülők nevei románul jelennek meg az okiratokban, vizitációs jegyzőkönyvekben.²⁹

---

²⁸ Példaképpen Ároklján míg 1621-ben kizárólag német dülőnevek vannak, addig 1769-ben Pogyeraj, Felső Láb, Kis Kút, Kis-Láb, Kenderföldék, Nagy Rét, Válye Akasztóilor és Szereczel erdők, 1777-ben Szerbecsunye, Válye luj Gubus, Ariny, Vadu Maptaylor, Szubt Hinszu, Tefeturi, Ripty, Bezárt Sziget, Hajtás, Unga Móri, Retyita Rosie, Gregyinele Szaszilor, és 1864-ben erdők: Coasta lui Goreu, Coasta Coleserasiului, Stirzerisiu, La Pula Dracului, Poiana lui Inelu, Pojenitza Tomei, Pojana Sabadusiului, Lazu Gachi, Cetatea srb. SZDVM II. 67.

²⁹ Hasonló folyamat figyelhető meg a szomszédos széki és dési egyházmegye területén is. Ld. Kolumbán Vilmos József: Egyházi struktúrák és szórányosodás a Dési Református Egyházmegyében. In: Kupa László (szerk.): *Etnikai leplellő Közép-Európában – kiadványsorozatok tükrében. Tanulmányok*. Pécsi Tudományegyetem kiadása. Pécs 2013, 109–119. Ill. Kolumbán Vilmos József: Dési Református Egyházmegye a 17–18. században. In: Gáborjani Szabó Botond – Oláh Róbert (szerk.): *Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem*. Debrecen 2015, 42–55.

1601 és 1717 között Szamosújvár, Dés, Beszterce környéke, valamint a Mezőség településrendszere többször is elpusztult, magyar lakosságát lemészárolták vagy fogságra hurcolták. Példaképpen a szamosújvári uradalom 1603. évi összeírásának eredményét idézzük: 47 magyar és szász faluban 381, 52 román faluban 321 jobbágy maradt, holott 1553-ban a magyar falvakban a jobbágycsaládok száma 30 és 100 között alakult. A 17. század elején a mezőségi magyar falvak vesztesége 70–80% volt. Szolnok-Doboka területén a bő egy évszázad alatt 96 magyar faluból 76 lett román többségűvé. Ld. bővebben: Makkai László: *Szolnok-Doboka megye magyarsága*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár 1943. Makkai László: Észak-Erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása. In: *Hitel* VII. (1942/4), 225–242. Makkai László: Szolnok-Doboka

A nagysajói káptalan magyar református közösségei közül Alsóbudak, Galacfalva és Kentelke küszködött az elnéptelenedéssel. Alsóbudakról 1792-ben Hegyi András lelkész Szászcegyőbe ment lelkésznek. A gyülekezet kis létszáma miatt 1798-ig nem lehetett betölteni a lelkészi állást, 1801-ben ismét üres volt, sőt a parókiát az ahhoz tartozó földekkel együtt 1799-ben egy román zsellérnek, Babals Josipnak bérbe adták évi hat vonás forintért.³⁰

Galac Alsóbudakhoz hasonlóan szintén a megszűnés szélére sodródott a 18. században. A valamikor erős magyar közösség a 18. századra elapadt, a református gyülekezetet az uradalmi cigányokkal lehetett fenntartani, úgy, hogy a templomépítést és a lelkészi állás fenntartásának jelentős részét a főnemesi család biztosította.³¹

Kentelkén a templom a gyülekezet kicsinysége miatt 1794-ben összeomlott (már 1785-ben romos állapotban volt, 1794-ben a templom még használható faanyagából a mesteri telekre házat építettek), a helyi főnemes, Bethlen János ígéretet tett egy új imaház (oratórium) építésére, az istentiszteletet a parókián tartották. A gyülekezet lélekszáma rendkívül alacsony volt, 1814-ben mindössze 4 pár református lakott a faluban.³² Az elrománosodás már a 17. században bekövetkezett. 1603-ban egyetlen lélek sem lakta a falut, 1684-ben dűlőnevei teljes egészében románok. 1600-ban 55 jobbágy család lakta a települést (magyarok és szászok), 1603-ban elpusztult, eredeti lakosságát csupán 1750-ben érte el, ekkor 56 jobbágy, 29 zsellér, 15 kóborló és 7 özvegy lakta a települést.³³

1813-ban a református népes sófalvi gyülekezetből jegyezték le: *ezen szép számú magyar eklézsiában alig vagyon két ember, ki magyarul csak megfelelően is beszélhessen, a többek oláhul, lehet tartani attól, hogy utoljára oláh nyelven kelletik közöttük hirdetni az evangéliomot.*³⁴ Erős magyar közösségként lejegyzett településen a feljegyzések szerint erős asszimilációs nyomás volt. A vizitáció a ténymegállapítás után felszólította a lelkészt és mestert, hogy az iskolai oktatást ne

---

megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején. Minerva Irodalmi és nyomdai műintézet, Kolozsvár 1942.

³⁰ NKETK 25–26.

³¹ Uo. 118–135. Ill. Kolumbán Vilmos: Magyar–román–szász migráció a Nagysajói Káptalan területén. In: Kupa László (szerk.): *Vándorló kisebbségek. Etnikai migrációs folyamatok Közép-Európában történeti és jelenkori metszetben. Tanulmányok.* A kötet a PTE és a Bookmaster Kft. közös kiadása, Pécs 2010, 80–90.

³² NKETK 144.

³³ SZDVM IV. 303–311.

³⁴ NKETK 256.

hanyagolják el, a lelkészt pedig arra utasították, hogy *a sacramentumi készülétekre oláh nyelven is tanítsa az ifjakat, mivel hogy a maguk született nyelveken jól meg nem érthetik.*³⁵ Az erőfeszítésnek köszönhetően a sófalvi gyülekezet ma is erős közösség.

A konfessziók együttélése

A 17. század elején a káptalan településeinek túlnyomó többsége etnikailag és ennek következtében konfesszionálisan egységes képet mutatott. A 17. században bekövetkező demográfiai katasztrófák viszont alaposan megváltoztatták az települések etnikai összetételét, de érdekes módon a települések konfesszionális jellege többnyire megmaradt még akkor is, ha akár a református, akár a lutheránus gyülekezet 1-2 családból állt. Az 1745 és 1814 közötti időszokról fennmaradt vizitációs jegyzőkönyv (a korábbi vizitációs jegyzőkönyvek elpusztultak) az erdélyi vizitációs jegyzőkönyvezési szokásoktól eltérően semmiféle adatot nem közöl a leányegyházközsegekről. Más forrásból viszont tudjuk, hogy a 17. század végére több településen a korábban szinte kizárólagosan szász és magyar, ennek megfelelően lutheránus vagy református lakosság mellett megjelentek más felekezetek is. Kentelkén 1715-ben (a falu többsége ekkor már román volt) a Bethlen grófok a lutheránus lelkész helyett (a szászok kihaltak, ill. elköltöztek) református lelkészt hozattak, és református templomot építettek. A lelkész feladatához tartozott a szász lutheránus többségű Ároklján és Kerlésen lakó reformátusok gondozása is.³⁶ Szentmátéhoz (eredetileg szász településről a 17. században pusztultak ki a szászok, magyar lakosságát Darlac környékéről telepítették) tartozott az aranyosmórici és a szászújfalusi református szórvány.³⁷ Sajómagyaroson szintén a 17. században változott meg a település etnikai összetétele, a visszarendeződés után református magyarok is kerültek a faluba, akik a szászokkal közösen tartották fenn az iskolát.³⁸ Szászszentjakabon 1807-ben 39 református élt, lelkigondozásukat a szászcegyői református lelkész látta el.³⁹

---

³⁵ NKETK 256.

³⁶ SZDVM IV. 308.

³⁷ SZDVM VI. 148. 150.

³⁸ SZDVM VI. 28.

³⁹ SZDVM VI. 356.

Szász lutheránusok autonómiája a református zsinatokon

A tekei és sajói szász lutheránusok református többségtől eltérő autonómiájukat Alesius Dénes püspök 1577-ben kiállított kiváltságlevele szavatolta, amelyet később Erdély fejedelmei is megerősítettek.⁴⁰

A két káptalan élén dékán állt, akik valószínűleg a szász lutheránus egyházi sajátosság miatt használták a dékán megnevezést az esperes helyett, illetve ugyanezen megfontolásból a káptalant (*kapitulum*) az egyházmegye (*tractus*) helyett. A református szokásoktól eltérő megnevezés semmiféle megkülönböztetést nem jelentett, a két dékán ugyanazokat a jogköröket töltötte be a zsinaton, mint a református esperesek. Hivatalból szavazati joggal rendelkező tagjai voltak a zsinatnak, és a két káptalanban felmerülő ügyekben a református zsinat hozott határozatot. Az első ilyen jellegű zsinati határozat a már ismertetett 1624. évi nagyenyedi zsinaton született meg, amikor a zsinat a korábbi generális vizitáción tapasztalt hiányosságokat tárta fel. A határozat értelmében a két káptalant utasították, hogy az istentiszteleti időpontokat illetően alkalmazkodjanak az országos egyház rendtartásához, illetve a szász káptalanokba is be kell vezetni az évenkénti esperesi vizitációt.⁴¹ 1711-ben az országos zsinat elé került a nagysajói káptalan kérése, amiben kérték, hogy a jogtalanul elfoglalt egyházi földeket adják vissza, vagy fizessenek érte.⁴²

Az református–lutheránus együttélésnek egyik legérdekesebb része a lelkészszentelés volt. A református hagyományokhoz híven az országos zsinaton vették be az ügynevezett nagypapi vizsgát. A vizsgán a református jelöltekkel együtt vizsgáztak a lutheránus lelkészjelöltek is a bibliai nyelvekből és hitvallásismeretből. Tudjuk, hogy a reformátusok a II. Helvét Hitvallás cikkelyei alapján „bizonyították” felkészültségüket, de arról nem maradt feljegyzés, hogy a lutheránusoktól a hitvallásvizsgát melyik hitvallás alapján vették be. A zsinati jegyzőkönyvekből viszont úgy tűnik, a lutheránusoktól is a református hitvallásismeretet kérték, ugyanis a zsinati jegyzőkönyvekben sehol nem fordul elő az, hogy az Ágostai Hitvallást mint vizsgaanyagot használták volna.

Ugyancsak a privilégiumnak volt köszönhető az, hogy a káptalan a református egyházmegyéktől eltérően működött. A sajói káptalanban a dékáni tisztséget 1785-ig mindig a szászok töltötték be, de az egyházmegye (káptalan) főjegyzője és az egyházmegye gondnoka református volt. Utóbbit a Főkonzisztórium ne-

---

⁴⁰ A kiváltságlevél ismertetését lásd: Zayzon János: *i. m.* 25–31.

⁴¹ ERZSI I. 60–61.

⁴² ERZSI I. 423.

vezte ki, és a káptalan parciális zsinata erősítette meg. A kettős vezetésnek köszönhetően a káptalan mindkét felekezete képviseltette magát az egyházmegye vezetésében és a generális zsinaton is.

Az Alesius-féle kiváltságlevél a szász lutheránusok számára széles körű autonómiát biztosított. Ennek értelmében a nagysajói káptalanban a 18. század második feléig mindig lutheránust választottak a dékáni tisztségre, ami azzal magyarázható, hogy a kiváltságlevél kiállításakor (1577) a sajói káptalan területén a lutheránusok voltak többségben. A már ismertetett demográfiai változások eredményeként a 18. század közepére viszont a magyar reformátusok kerültek többségbe. A megnövekedett számú reformátusok 1742-ben ismételten kérték, hogy az addigi szokással ellentétben a zsinat engedje meg a református dékánválasztást.⁴³ A jegyzőkönyv kiújult *controverziáról* beszél, tehát a reformátusok erre irányuló kérése nem 1742-ben fogalmazódott meg, hanem korábban (a korábbi zsinati jegyzőkönyvekben nem találtuk ennek nyomát). A dévai zsinat elutasította a reformátusok kérését viszont az indoklásban kifejtették, hogy a dékáni tisztséget a korábbi generális zsinaton és generális vizitáción meghatározott mód szerint *alternatim*, vagyis váltakozva töltsék be. Hogy pontosan mit értett ez alatt a zsinat, nem tudjuk, ugyanis a korábbi erre vonatkozó zsinati és generális vizitációs határozatok nem maradtak fenn. Egy évvel később, az 1743. évi küüllővári zsinaton ismételten napirendre került ez a kérdés. Ekkor a szász lutheránusok kérték, hogy a dékáni tisztséget a kiváltságlevél alapján csak lutheránusok tölthessék be, és bizonyításképpen a kiváltságlevelet is bemutatták. A zsinat nem tárgyalta a szászok kérését, annak elbírálását a Főkonzisztórium hatáskörébe utalta, ahol megerősítették, hogy a dékáni tisztséget ideiglenesen az töltsse be, aki

---

⁴³ „A nagysajói tractusban levő tiszteletes atyafiak, magyarok és szászok között ismét megújult controverziát a decanatus iránt a Szent Generalis Synodus felvette: Az világosan constál a felsőbb esztendőkből mind a Szent Generalis Synoduson, mind a Generalis Visitatióban emanált deliberatumokból, hogy a decanatus a megírt tractusbéli atyafiak között alternatim járt. Melyhez képest a Szent Synodus a régiebb deliberatumoktól nem recedál, hanem amint eddig ökegyelmek között a decanatus alternatim járt, úgy legyen ennekutánna is mindaddig, míg a tiszteletes szász atyafiak ennek a decanatusnak megváltoztatása iránt formale és speciale privilegiumot producálnak, melyet ha ökegyelmek producálnak, a Szent Synodus is másképpen fog gondolkodni.” *Erdélyi református zsinatok iratai II. 1715–1770.* Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Ősz Sándor Előd – Sipos Gábor. *Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok. 1/2.* A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Egyháztörténeti Tanszékének és az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárának kiadványsorozata. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása. Kolozsvár 2016, 159–160. (A továbbiakban: ERZSI II.)

eddig is betöltötte.⁴⁴ Nyilvánvaló, hogy a két zsinati határozat közt ellentmondás van. 1742-ben ugyanis a zsinat a dékáni tisztség betöltésénél talán a tájékozatlanság miatt úgy határozott, hogy a szászok és magyarok felváltva töltsék be a dékáni tisztséget. Erre a határozatra születhetett 1743-ban válaszképpen a szászok beadványa, akik a privilégiumra való hivatkozással utasították el az 1742. évi határozatot, illetve kérték annak felülbírlását, és igazuk bizonyításaként mutatták be a kiváltságlevelet.

A szász lutheránusok autonómiájuk megsértéseként (és a dékáni hatáskör csorbításaként) értelmezték 1744-ben azt, hogy a káptalan megkérdése és beleegezése nélkül a Főkonzisztórium új gondnokokat nevezett ki a nagysajói káptalan élére. A dékán a kiváltságlevélre hivatkozott,⁴⁵ amelyet viszont a zsinat ebben az esetben nem fogadott el. Megállapították, hogy kiváltságlevél nem más, mint egy régi vizitációs mandátum.⁴⁶ Végül hosszas egyezkedés után a káptalan fejet hajtott a Főkonzisztórium akarata előtt, és elfogadta a főtanács jelöltjeit.

A 1774-ben a reformátusok azzal a kéréssel fordultak a zsinathoz, hogy a szász dékán ne csak a lutheránusokat képviselje, hanem a reformátusokat is. A határozatban a zsinat egyetértett a kéréssel, és utasították a szász dékánt, hogy

---

⁴⁴ „Contentio oriálódván a tekei és sajói venerabile capitulumokban a decanatus electioja és constitutioja aránt az alma saxonica és magyar natioban levő tiszteletes atyafiak között, prætendálván az alma natiobeli atyafiak, hogy a decanatus viselése præcise ökegyelmeket concernálja virtute etiam sui privilegii, mellyet in suis copiis authenticis producálának a Szent Generalis előtt. De aféle privilégiumok productioja és discussioja mixtum forumot illet; azért a Szent Generalis ezen controversianak finalis decisioját transcribálta a méltóságos Supremum Consistorium eleibe, holott tiszteletes superintendens uram is cum gremio ecclesiastici ordinis conjunctis jelen lévén, determináltatik a causa finaliter; azalatt pedig a decanatus officiumát viselje provisorio modo sine fratrum abominabili contentione a parte saxonicæ nationis, az az atyafi, aki eddig viselte.” ERZSI II. 167.

⁴⁵ A dékán levelét lásd: ERZSI II. 190–191.

⁴⁶ „[...]de az inspector curatorok dispositiojának s admissiojának maga officiuma autoritassának és a capitulum privilegiumának præjudiciumával nem assentiálhat, tovább való oppositioinkra azután in copiis vidimatis, hogy már privilegiumát is producál s fel is olvastatá, de az bizony semmiképpen nem reale vagy legitimum privilegium, hanem in specie edgy olyan régi visitatorium mandatumnak transumptuma, aminéműt hajdoni magyar fejedelmek, sőt néhai Leopoldus s Josephus császárok idejekbe és közelebb sub imperatore etiam Carolo csak ezelőtt legfellyebb 20 esztendőkkal is az egész országban közönségesen minden esperesteinknek visitatiok alkalmatosságával expedíáltatták, ahhoz hasonlókat mind régebbieket, mind újjabakat magunk is exhibeálhatunk [...]” ERZSI II. 187.

Tartalom

Lektori salutem! (Kolumbán József Vilmos, Gudor Kund Botond).....	5
A reformáció öröksége	
Rácz Emese: A reformáció 1717-es évfordulójára írt vitairatról	9
Benkő Tímea: Harmóniás éneklés a reformáció 300 éves emlékűnnepén Erdélyben	22
Gordán Edina: Tofeus Mihály (1624–1684) kolligátumkötete a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban	36
Ősz Sándor Előd: Szenci Molnár Albert könyvtárának ismert darabjai.....	45
Kolumbán Vilmos József: Az Endemann-per újabb kutatása	65
Kovács Sándor: Egy unitárius értelmiségi életpályája a 17. század fordulóján	84
Zsigmond Attila: Adatok Ikafalvi B. János élettörténetéhez.....	95
Bartha Zoltán: A felekezetváltás aránya a 18. századi erdélyi nemesség körében.....	116
Lukács Olga: Protestánsellenes intézkedések az önkényuralom évtizedében (1849–1860)	136
Bíbza Gábor: Nyomtatott káték a Kárpát-medencében (1538–1711)	147
Sógor Géza: Bullinger hatása Erdélyben diákokkal és lelkipásztorokkal való levelezése tükrében.....	153
Nagy Norbert Levente: Régi református egyházi énekek a népi emlékezetben	160
Geréb Miklós: A Fiú Isten problematikája Szász Domokos prédikációiban	176
Kurta József: Liturgikaoktatás a kolozsvári Református Theológiai Fakultáson (1895–1948).....	186
Berekméri Árpád Róbert: Esperesi vizitációk a Marosi Református Egyházmegyében az impériumváltástól 1927-ig	203
János Csongor: Romániai református elit a hatalom szolgálatában. Hírszerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns világszervezetek értekezletein az 1960-as években.....	219
Somogyi Alfréd: Sörös Béla emlékezete.....	246

Czinke Zsolt: A (cseh)szlovákiai magyar református sajtó története a két világháború között – különös tekintettel a Református Világszemle szerepére.....	254
Hermán M. János: Magyar protestáns menekültek pásztorolása a nyugat-európai államokban 1944-től 1956-ig.....	266
Hermán M. János: Hatvan éve alakult a Nyugat-európai Magyar Református Lelkigondozói Szolgálat (1957–2017)	281
Az erdélyi reformáció a misszió és felekezetközi kapcsolatok tükrében Európa és Erdély	
Gudor K. Botond: Az erdélyi római katolikus káptalan feloszlása és az erdélyi reformáció kezdete: a Gyulafehérvári Református Egyházmegye kialakulása	293
Ana Dumitran: A misszió és prozelitizmus között, a protestantizmus sikerei az erdélyi románok körében és ennek lecsapódása a román történetírásban	307
Verók Attila: Erdély mint hallei protestáns missziós terület a 18. században.....	311
Kolumbán Vilmos József: Etnikumok és konfessziók együttélése a Nagysajói Káptalanban	324
Bálint Emese: Az alvinci hutteriták innovációs stratégiái a vallási üldözések korában	338
Gróf László: Uri János, Nagykőrös szülötte – Oxford halhatatlan tudósa (1724–1796)	354
Feiszt György: Református jelképek a magyar heraldikában a Vas megyei református eklézsiák pecsétlenyomatainak példáján.....	370
Fopkje Ruchama van de Beek: Egyházi kapcsolatok Erdély és Hollandia között holland protestáns szempontból: misszió, ökumené vagy prozelitizmus?	379
Szabó Emília: Felekezetiiség és tudósság. Buczy Emil levelezése Kazinczyval.....	388
Könyv, oktatás és reformáció. A protestáns oktatás századai	
Monok István: Protestáns iskolai könyvtárak tematikus összetételének változásai a reformáció első századában.....	411

Buzogány Dezső: „Kertész az egyház veteményeskertjében” A 16. századi szász iskolarendszer mint analógia a magyar számára	427
Sipos Gábor: Angol könyvek a kolozsvári református kollégium könyvtárában a 17. század második felében.....	438
Verók Attila: Barcasági szász peregrinusok európai egyetemeken.....	445
Jan Andrea Bernhard: Ábécédária (ábécéskönyvek) és olvasókönyvek a humanizmustól a reformációig. Az ábécéskönyvek jelentősége a reformátori gondolkodásmód elterjesztésében a 16. századi Európában.....	457
Gudor K. Botond: A nagyenyedi kollégium nemzetközi kapcsolatai a 17–18. században: az újkori református lelkészképzés kihívásai.....	468
Rácz Emese: Tankönyvek a nagyenyedi kollégiumban a 18. század közepén.....	495
Gordán Edina: Teleki Miklós (1704–1746) és Teleki László (1710–1778) ismeretlen könyvjegyzékei	520
Hegy Ádám: Tárgykultúra vagy könyvkultúra? Református könyves műveltség a Magyar Királyság délkeleti területén a 18. század második felében	544
Szabó Emília: Szépirodalmi kísérletek a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumban a zsebkönyvek korában, a nagyenyedi <i>Virágkosár</i>	561
Kovács Kálmán Árpád: A belmisszió hitéleti és társadalomszervezési kihívásai Erdélyben (1895–1907)	586
Orosz István: Kálvin János és a kamatszedés szabadsága.....	604
Tódor Imre: A felekezeti és a nem felekezeti középiskolát választó tanulók jellemzőinek vizsgálata Hargita megyében	616

Készült az Erdélyi Református Egyházkerület
Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának
nyomdájában

Felelős vezető: Dávid Zoltán

Korrektúra: Deák Szidónia

Számítógépes tördelés: Nagy Andrea

Nyomdai ívek száma: 41,5

